

Черикбаева Н.Б.

БУРМАЛООЧУ ТЕРГӨӨ СӨЗДӨРҮНҮН СИНТАКСИСТИК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Черикбаева Н.Б.

СИНТАКСИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ МАНИПУЛЯТИВНЫХ ЭВФЕМИЗМОВ

N.B. Cherikbaeva

SYNTACTICAL PECULIARITIES OF MANIPULATIVE EUPHEMISMS

УДК: 41-56

Автор макаласында кыргыз тилиндеги бурмалоочу тергөө сөздөрүнүн синтаксисттик өзгөчөлүктөрүн белгилеп, массалык маалымат каражаттары тексттеринен алынган мисалдардын негизинде бүтүндөй бир синтаксисттик конструкция эң жогорку бурмалоочулук мүмкүнчүлүккө ээ экендигин далилдеген.

Негизги сөздөр: *тергөө сөздөр, бурмалоо, синтаксисттик конструкция, адеп-аклак, контекст.*

В данной научной статье на основе исследования синтаксических особенностей манипулятивных эвфемизмов в средствах массовой информации в кыргызском языке доказывається, что целая синтаксическая конструкция обладает мощным манипулятивным потенциалом.

Ключевые слова: *эвфемизмы, манипуляция, синтаксическая конструкция, вежливость, контекст.*

As the title implies the article describes the syntactical peculiarities of manipulative euphemisms in kyrgyz language. It gives a detailed analysis of examples taken from mass media and it is proved that syntactical constructions have great manipulative potentials.

Key words: *euphemisms, manipulation, syntactical construction, politeness, context.*

Сөздүн эвфемисттик чечмеленишинин синтаксисттик өзгөчөлүктөрү дээрлик буга чейин лингвисттер тарабынан каралган эмес. Болгону А.М.Кацев эвфемия бүтүн бир сүйлөмдүн деңгээлинде болушу мүмкүн экенин белгилеп өткөн [4:21]. Б.К. Панкова, үчүнчү миң жылдыктын башындагы АКШнын саясий тилиндеги аталыштардын өзгөчөлүктөрүн иликтеп, «грамматикалык эвфемизмдер деп атоого боло турган» конструкциялык колдонуштар тууралуу жазган [5:66].

Эвфемисттик мүмкүнчүлүктөрдүн синтаксисттик өзгөчөлүктөрүнүн аз гана эске алынышы эвфемизациялоо процесси көбүнчө лексикалогияда каралганына байланыштуу. Анткени бир сөздү баарлашып жаткандардын оюнда башка жумшагыраак сөз менен алмаштыруу – лексикологияга тиешелүү кубулуш. Бирок кээ бир учурларда бир синтаксисттик конструкцияны экинчи бир конструкцияга алмаштырууга болорун да атайы белгилей кетүү зарыл. Жүргүзүлгөн өзгөртүүлөрдөн кийин ал сүйлөм кабыл алуучуга болгон терс таасирин жумшартуу, же болбосо, ачуу чындыктын жагымсыз фактыларын жашыруу мүмкүнчүлүгүнө ээ болуп калат.

Биринчиден, лингвистикада жеткиликтүү изилденбегендиктен, биздин оюбуз боюнча, синтаксисттик эвфемизмдердин бурмалоочулук мүмкүнчүлүктөрү терең иликтенип чыгышы керек. Экинчиден, тилдин синтаксиси – анын эң негизги өзөгү, синтаксисттик

эвфемияда бурмалоочулук таасирди ишке ашыруу үчүн оңой шарттар түзүлгөн. Анткени эвфемисттик лексика-семантикалык алмаштырууга караганда синтаксистик деңгээлде ишке ашырылган алмаштырууларды таанып билүү маалымат кабыл алуучулар үчүн кыйындыкка турат.

Кабыл алуучуну бурмалоого кудуреттүү эвфемизмдерди түзүүнүн синтаксистик жолу катары биз төмөндөгүдөй сөз айкаштарынын түрдүү трансформацияларын бөлүп карайбыз:

1) Сөз айкаштарынын трансформациялоо жолу сөз айкашынын баштапкы түзүлүшү менен ар кандай операцияларды жүргүзүп турат. Атай кетсек: кошумча позитивдүү компоненттерди киргизүү, кереги жок компонентти алып салуу, карама-каршы компоненттердин айкалышуусу, биригүүсү (оксюморон), сөз айкашынын түзүлүшүн өтө татаалдаштырып жиберүү.

2) Баштапкы сөз айкашынын түзүлүшүнө кошумча позитивдүү компоненттерди киргизүү ага жакшы жана бейтарап коннотация берүү максатында ишке ашат. Мисалы: *АКШ, Израиль жана ЕСдин өлкөлөрү Иран ядердик курал жасап жатканына ишенимде жана Тегеран баштаган ишин аягына чыгарбоосу үчүн, бардык иштерди жасашарына сөз беришүүдө* [6:4].

Ядердик курал сөз айкашынын өзү эле терс коннотацияга ээ. Анткени ал азыркы күндө да жалпы адамзатка абдан чоң коркунуч туудурат: ушундай кыйратуучу күчкө ээ куралды колдонуу планетада тиричиликтин таптакыр жок болушуна алып келиши мүмкүн. Ошондуктан саясатчылар жана элчилер мындай коркунуч туудурган сөздөрдү түз айтуудан оолак болушат. Анткен менен эвфемисттик аныктаманын түзүлүшүнө *жасап жатканына ишенимде* сөз айкашын киргизүү баарлашып жаткан адамга кырдаал анча деле курч эмес деген таасир калтырат да, коомдогу чочулоолордун деңгээлин төмөндөтөт. *Ишенимде* жакшыртылган маанидеги кошумча сөз угармандардын аң-сезимин бурмалап, ал маселенин канчалык курч экенин жылмалап, коркунучтун чыныгы дараметин чүмбөттөйт. *Ишенимде* сөзү бул контекстте «мүмкүн, так эмес» деген маанини туюндурат да, бул маани бүтүндөй терс мааниден оң мааниге өтөт.

Маалыматты кабыл алуучуга бурмалоочулук таасир этүүгө багытталган сөз айкаштардын трансформациясы – карама-каршы келген компоненттердин айкашуусу, биригүүсү (**оксюморон**). Ш.Жапаровдун «Азыркы кыргыз тилинин лексикологиясы

жана лексикографиясы» окуу китебинде көрсөтүлгөндөй, *оксюморондор* (гр *οχυμορον* – чечендик – дөөнүрөстүк; акылдуулук – кейбирлик) оппозициялык (кээде антонимдик) мааниде турган сөздөрдүн (сөз айкаштарынын) лексика-семантикалык жактан уюмдашуусунан, жалгашуусунан улам пайда болгон стилистикалык көркөм сөз каражаты, кубулжума тилдик бирдик, филологиялык контонимация. Мисалы: *Суудан кургак чыгуу* – суу нымдуу (ным жарата турган суюктук) зат болсо, ага салганда андан кантип эле кургак чыгууга болот? Мында сыртынан формалдуу логикалык карама-каршылык пайда болгону менен ички семантикалык, лингвистикалык уюмдашуу жатат. [3:80] Оксюморондук сөз айкашы терс маанидеги сөз менен бирдикте оң маанини да алып жүрүп, мына ошондон эвфемисттик таасир ишке ашат, мисалы: *Улуттук экономикабыздын абалын чагылдырган статистикалык маалыматтарды изилдеп көрсөк, анда Аалы Карашев тейлеген реалдуу экономика жана өндүрүш тармагы өргө карай өсмөк тургай, тескерисинче тирүүлөй өлүккө айланды* [6:7].

Тирүүлөй өлүккө айланды оксюморондук сөз айкашы бул мисалда эвфемизмдик милдет аткарды, ошол эле учурда парадоксалдуу болуп саналат. Анткени өнүгүүнүн темпинин төмөндөшү жөнүндө билдирүү менен, алар өнүгүүнүн баары бир бар экенин танышпайт. Жалпы мааниде алып караганда, «өнүгүү болуп жатат», ал эми чынында андай эмес.

Карама-каршы компоненттердин бир сөз айкашында кагылышуусу жогорку бурмалоочулук потенциалга ээ. Анткени ал маалыматты угуп жаткан адамдын башын маң, ойлорун чар-жайыт кылат.

3) *Сөз айкаштарынын түзүлүшүн өтө татаалдаштыруу* – сүрөттөлүп жаткан окуялардын түпкү маанисин угуп жаткандарга түшүнүүгө абдан оор боло тургандай атайы синтаксистик түзүлүштөрдү колдонуу. Сөз айкашы канчалык кеңири түрдө жайылтылса, ошончолук коомчулукта жагымсыз ой-пикирлер төмөндөйт: *«Ар Намыс» фракциясынын депутаты Каныбек Иманалиев 28-марттагы Жогорку Кеңештин жыйынында кылмышкерлерди мыйзамсыз бошотуп ийген сотторду мөөнөтүнөн мурда кызматынан чакыртып алуу тууралуу мыйзам долбоорун иштеп чыгууну сунуштады* [6:3].

Бул мисалда сөз айкаштарынын түзүлүшүн өтө татаалдаштыруу эң жакшы ишке ашкан. *Мөөнөтүнөн мурда кызматынан чакыртып алуу* кылынып жаткан иш-аракетти будамайлап, бул жерде эч таң кала турган көрүнүш жок экени байкалат. Эгерде бул сөз айкаштарын контекстен алып койсо, «жумшак» эвфемисттик сөз айкашынын аркасында өкмөт башчыларынын бир канча сотторду кызматынан алуу жөнүндө планы жашырынып турарын угуп жаткан адам түшүнүп биле албайт.

Сөз айкаштарынын өтө татаалдаштырылган синтаксистик конструкциясы бүдөмүктөлгөн ойду берип, жагымсыз көйгөй менен тикелей беттештиргенден алыс кылуу үчүн кызмат кылат.

4). Эвфемизмдерди түзүүнүн дагы бир синтаксистик ыкмасы – *эллипсис*. *Эллипсис түшүнү*

калуу, калтырып кетүү, колдонбой калуу, б.а., белгилүү бир шартка, кептик кырдаалга, контекстке, стилдик өзгөчөлүккө, үнөмдөө кубулушуна байланыштуу бул, же тигил сүйлөм мүчөсүнүн түшүнү калышы, колдонулбай калышы, бул же тигил сүйлөм мүчөсүн атайын калтырып кетүү дегенди билдирет. М: *Мактаган кыз тойдо ...* Бул мисалда кайсы сөздүн түшүнү калгандыгы макал менен тааныш адамга маалым. *Осуруу* сөзүн ачык айтуу, колдонуу маданиятуулукка жатпагандыктан, адеп-аклактык себептеринен улам макалаларда атайылап калтырылып кетет.

Эллипсис кепте же текстте кандайдыр бир айтайын деген тилдик бирдикти калтырып кетүү, түзүлүштүн синтаксисттик конструкциянын «толбой калышы» [2:592]. «Текстте күнөөлүү адамдын ким экендиги ачык көрсөтүлбөйт. Ал дискурста ким тууралуу айтылып жатканы айдан ачык болсо да, бул тилдик каражаттын максаты – ошол кырдаалдын негизги каарманын айтпай коюу, же сөз болуп жаткан нерсенин атын атабай коюу. Коюлган күнөө жөнүндө контекстте маалымат бүдөмүктөтүлгөн жана ал дискурста ким жөнүндө сөз болуп жатканы эбак белгилүү болгону менен негизги максат ошол кырдаалда анын ачык айтпоо. Мисалы: *«Some people will never learn to behave» (Канча аракет кылбасын кээ бир адамдар маданияттуулукка үйрөнбөйт)* деген сүйлөмдө белгисиз, ар ким болушу мүмкүн, ал эми сүйлөм ким жөнүндө болуп жатканы анык [7].

Адамдын оюн бурмалоочу эвфемизмдерди түзүүдө көбүнчө өтмө этиштер аркылуу жасалган эллипсисин түрү колдонулат: *Буга кошумча жол кырсыгын иликтеген МАИ кызматкеринин кекиртегин майлап коюш керек. Ошону менен бүттү* [6:5].

Калтырылып кеткен толуктоочко (эмне менен? *акча, пара*) карабастан контекстен кептин төркүнүн түшүнсө болот. Эллипсисин эвфемисттик таасири жоголбойт. Айтууга тыюу салынган (табулаштырылган) сөздү калтырып кетүү баарлашып жаткан адамга маалыматты жеткиргенге жана ошону менен бирге жагымсыз сөздү айтуудан алыс болгонго мүмкүнчүлүк берет.

Эллипсисин бир түрү болуп кыймыл-аракеттин субъектисин түшүрүү менен, **активдүү этиштик түзүлүштү пассивге алмаштыруу** саналат.

ММКнын тексттеринде кыймыл-аракеттин субъектисин көрсөтпөгөн пассивдик түзүлүштөр көп кездешет: *Ишемби күнү эртең мененки саат жетиге жакын Багдаддын борборунда турган 14 кабаттуу «Рашид» мейманканасына үч ракета атылды (ким тарабынан?). Андан, бактыга жараша, эч ким жабыркаган жок, бирок мейманканага олуттуу зыян келтирилди (ким тарабынан?)* [1].

Тутумунда белгисиз жеке сүйлөм катышкан синтаксистик конструкцияны колдонуу менен эллипсисин бурмалоочулук таасири мындайча ишке ашат: адресат ишти ким кылгандыгы жөнүндө маалыматка ээ болбойт, демек, ал иш-аракет көпчүлүктүн сынына алынбайт, талаш-тартыш жаратпайт.

Аң-сезимди бурмалоочулар мындай ыкма менен жоопкерчиликтен оолак болушат.

Синтаксистик деңгээлде эвфемисттик мүмкүнчүлүктөрдү ишке ашыруунун дагы бир жолу – **макул тапкан түзүлүшкө алмаштыруу** (жагымсыз фактыны ырастоо). Морфологиялык деңгээлде эвфемиялык кубулуштарды талдоодо терс маанини ырастоого караганда жакшы маанидеги сөздү тануу баарлашып жаткан адам үчүн психологиялык жактан ыңгайлуу экени жөнүндө жазганбыз. Буга окшогон процесстер синтаксистик деңгээлде да байкалат

Эвфемизмдештирүүнүн бул жолунун айрым варианты сүйлөмдүн ырастоочу бөлүгүнөн терс мааниси жагына ооштуруп жиберүү катары караса болот: *Болбосо, калк кадырлап, эл сыйлаган көзү тирүү Түгөлбайга бербесек, раматылык Түгөлбай Сыдыкбеков сыйлыгыңарды тыкчу жериңерге тыгып алгыла деп, сыйлыгы жок эле көзү өтүп кетпедиби...* [6:8]. *Тыкчу жериңерге тыгып* кайсы сөздүн эвфемизми экени айдан ачык билинип турат. Бирок автор адеп-аклахтык себептерден улам ал сөздү жогорудагыдай эвфемизм менен алмаштыруу менен бирге, азыркы бийликке болгон нааразычылыгын айтып, окурмандарды да өзү менен тилектеш болсо экен деген оюн билдирип жатат.

Биздин көз карашыбызда, эвфемизмдерди түзүүнүн синтаксистик жолдору менен каражаттары табуу бир кыйла мээнетти талап кылган татаал иш. Анткени сүйлөмдөрдүн эвфемизмдик касиети өз-өзүнчө сөздөр менен эмес, бүтүн синтаксистик конструкция менен түзүлөт. Бирок мындай татаалдык синтаксистик эвфемизмдердин маалымат кабыл алуучулардын аң-сезимин бурмалоосуна чоң өбөлгө түзүп, андай эвфемизмдештирүү бурмалоочулук мүмкүнчүлүктөрүн арттырат. Азыркы заманда

адамдарга чоң таасир тийгизген ММКнын маалымат агымдарынын ичинен эвфемизмдик синтаксистик фразаны таануу жана анын аркасында жашынган терс маанини иликтеп чыгуу өтө кыйынга турат. Көпчүлүк учурда алгачкы синтаксистик түзүлүштү калыбына келтирүү, түпкү маанини талдоого алуу маалымат кабыл алуучулардын оюна да келбейт.

Жыйынтыктап айтканда, эвфемизмдер катары сөздөр гана эмес, синтаксистик бирдиктер (сөз айкашы, сүйлөм) да басма сөз беттеринде кеңири колдонулат. Жогоруда биз анын айрымдарына гана кыскача токтолуп өттүк, андыктан алигиче атайы сөз боло элек бул маселени дагы тереңдетип изилдөө өтө зарыл экендигин, келечекте ал колго алынышы керектигин баса белгилеп кетмекчибиз.

Адабияттар:

1. Азаттык Үналгысы Шаршемби, 09.10.2013 Бишкек убакыты: 16:00.
2. Бельчиков Ю.А. Эллипсис: Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – 592 с.
3. Жапаров Ш. Азыркы кыргыз тилинин лексикологиясы жана лексикографиясы: окуу китеби / Ш.Жапаров, Т. Сыдыкова.– Б.:Текник, 2012. – 56 б.
4. Кацев А.М. Языковое табу и эвфемия: учебное пособие к спецкурсу. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1988. – 80 с.
5. Павлова Е.К. Некоторые особенности номинации в языке политики США начало третьего тысячелетия / Вестник МГУ. Сер. 19. Лингвистика и межкультурная коммуникация. 2003. №4. С. 60-68.
6. Фабула №23 (220) 29.03.2013.
7. Burkhardt A. Euphemism and Truth. The Epistemology of Metaphor and other Tropes / A. Burkhardt and B. Nerlich. – Berlin: Walter de Gruyter, 2010. –372.

Рецензент: д.филол.н., профессор Усубалиев Б.Ш.